

ВЕЛЧО ВЕЛЧЕВ (София)

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЛИЧНОСТНОТО АВТОРСКО НАЧАЛО У ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

В литературознанието през последните години интересът към личностното авторско начало в словесното изкуство става особено актуален. Това се отнася най-вече за литературата на новото време — от сантиментализма и особено от романтизма насам. За литературата преди това време доминира интересът към жанра, който определя как да се пише литературното произведение, решителна роля играят закрепеният с векове образец, а не създаването на нещо ново — авторитетът, а не авторът, традицията, а не творчеството.

В най-висока степен това важи за средновековната литература, в която личното, авторското, творческото начало по общо правило не се изтъква, дори принципно се отрича. Мястото на автора в произведението в същинския смисъл на думата като създател, като творец, като субект на онова, под което се е подписал, отсъства. Така например ако речем да характеризираме образа на повествователя, на разказвача в агиографската литература от Първата българска държава, следва да отбележим, че той се показва не за да заяви за себе си, да си припише някакви авторски качества, а тъкмо обратно — да си отрече каквито и да е авторски заслуги, отдавайки всичко, каквото прави, на благодатта, на извънземен божествен абсолют. Като съставител той се стреми да се придържа към самите факти (разбира се така, както му се представят съобразно религиозния му светоглед). Този „автор“ в крайно условния смисъл на думата почти не си позволява да обяснява действията на изобразяваните от него герои — подвижници или мъченици, да навлиза в побудите и мотивите на постъпките им, смятайки ги също така направлявани от стояща извън тях сила.

Тези особености обаче в облика на разказвача, предадени в най-обобщен вид, търпят известна промяна, осезателна и забележима, но не решителна, в литературата на Втората българска държава, в Търновската книжовна школа, най-ярко представена в творчеството на Евтимий Търновски и на неговите ученици и последователи.¹ Промяната се дължи

¹ Вж. В. Велчев. Творчеството на Григорий Цамблак в светлината на южнославянския предренесанс. — Език и литература, 1961, 2, с. 15—38, а също така и в

на настъпили промени в обществения и идейния живот тогава, в мисленето на тогавашния човек за себе си, за света, за обществото, за историята. Тези начални тенденции към ренесансово светоотношение в една или друга степен се проявяват в литературата и изкуството, в обществената и философската мисъл на народите от Югоизточна Европа. В случая не е важно дали ще ги наричаме предренесансови тенденции, проренесанс или предвъзраждане. Важното и същественото е, че в недрата на феодалната обществено-икономическа формация и господстващата в нея средновековна идеология с нейния теократизъм се появяват проблисъци на внимание към човека, към известна негова морална и онтологична самоценност. Теоцентризмът, разбира се, запазва господстващото си положение, но и човекът някак заявява за себе си, не се стопява изцяло в допускащата божествена същност. Наред с бога се проявява интерес и към човека, към всичко, към което той има отношение. И в резултат на всичко това успоредно с наченките на промяна в статута на човека настъпват наченки на промяна и в статута на твореца.

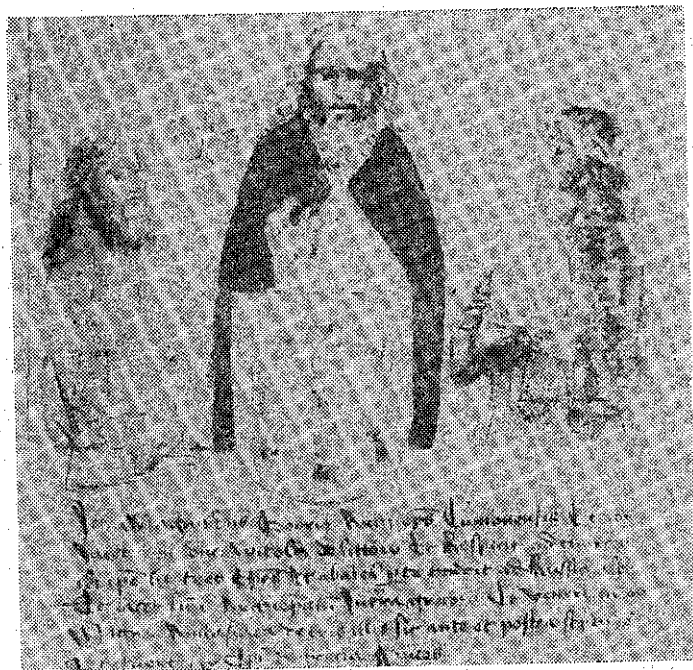
Предмет на нашето изложение тук е да се проследят или по-скоро да се набележат онези форми в творчеството на Григорий Цамблак, в които се изразяват промените в личностното авторско начало у писателя. Ще обърнем внимание на неговата самохарактеристика като писател, на изгражданите от него литературни персонажи, в които се извяват природното и човешкото начало, на отношението му към тях и т. н. При това ще се спрем на едно от най-характерните му произведения — Житие и деяния на светия великомъченик между царете Стефан Сръбски Дечански, написано от Григорий, монах и презвитер, бивш игумен на Дечанския манастир.²

На първо място следва да се изтъкне, че Григорий Цамблак никак не скрива своето авторско присъствие в произведението си. Напротив, под различни форми той твърде осезателно го манифестира. Още в самото начало, когато започва животописа на Стефан Дечански, той открито дистанцира себе си като автор от други автори на същата тема. Гласно заявява, че онова, което той пише, ще бъде различно от тяхното. По този начин нашият писател проявява не само критичност към съществуващата до момента на неговото писане литература, но заедно с това дава израз на повишено авторско самосъзнание, поставяйки себе си над авторите на тази литература: „Други [автори] иначе говорят за него [Стефан Дечански] и всеки от тях иска своето да утвърди“ (§ 2/3).

Но Цамблак като автор увеличава предимствата си и по друг начин. За да постави по-високо написаното от себе си за мъченика, той иска да се опре както на по-голямата благодат, която мъченикът е изявил към него, така и на по-голямата достоверност на изнесеното за него, под-

Търновска книжовна школа. С., 1974, с. 243—256; вж. също: От Константин Философ до Паисий Хилендарски. С., 1979, с. 158 сл. За друг тип разказвач и друг начин на изграждане на образа през Първата българска държава срв. В. Велчев. Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина. Първо българско църство. С., 1939 (За образа на разказвача Климент и на рисуваните от него герои на Кирил и Методий като носители на идеята за самоутвърждаване на славянството).

² Цитатите от това произведение даваме по прекрасния цялостен превод на новобългарски език, направен от колегите А. Давидов и Г. Данчев, за което им благодарим.

Фиг. 1. Григорий Цамблак и неговият герб. Рисунок в Олендорфския кодекс от 1438—1450 г.

крепено от други странични лица. Като говори за близки съвременници и очевидци на дейността и живота на Стефан, той добавя: „После твърде малко са онези, които познават твоите дела — отчасти понеже с многото години те намаляват“ (§ 61/3).

Привлича внимание обстоятелството, че макар да чувства личните си предимства пред онези, които преди него са писали, макар да се опира и на очевидци, Григорий Цамблак не смята, че може да се основа само на себе си — той търси и извънлична, така да се каже, по-важна „гаранция“ за предимствата на своя труд, за качествата си като автор. Както вече споменахме, това е благодатта, която самият мъченик е ниспослал над него: „Ако, прочее, сме го направили по достойнство (става дума за изпълнението на авторската задача — б. а.), което не мога да помисля, това е благодарение на тебе, защото на тебе уповавайки се, съчиних словото, макар то да е далеч от това, което заслужаваш“ (§ 61/2).

В случая пред нас е явно съчетание на традиционен етикет за авторска заслуга с наценки на личностно авторско самосъзнание. При все това у Цамблак доминира чувството за лично предимство, поради което той не без гордост си позволява да заяви: „Такъв беше Стефан, когото винаги ще помним“ (§ 29/5).

Без да пресилваме фактите, не можем да не признаем, че в авторското съзнание е настъпила промяна, че образът на разказвача в Търновската книжовна школа има по-друг облик — Цамблак признава ролята на по-

кровителството на мъченика в писателското си умение, но в същото време не изключва напълно и самия себе си, личните си способности, собствените си качества да изгради образа на мъченика.

Други форми на изява на авторското си присъствие Григорий Цамблак е засвидетелствувал в оценките, които от свое име дава на отделни моменти от развитието на действието, изразени в изблици на възторг или възмущение, а също така и в признания, в които говори, че знае много повече от това, което изнася за изобразявания герой, но прави подбор, отстранява подробности, прекъсва разказа и се връща към главното, което го занимава на пръв план, и т. н. Всичките тези прояви издават несъмнена авторска активност, която Цамблак не скрива.

Григорий Цамблак не води разказа си със спокоен тон. Като оставя действа на героя сами да говорят на читателя, той им дава и собствена оценка, показва авторската си позиция. Когато разказва как Стефан Дечански бива ослепен от собствения си баща, Цамблак неудържимо възкликва: „О, безчестие, от очи бива лишен!“ (§ 3/4). Така постъпва и когато българският цар Константин обхулва пратениците на Стефан Дечански, отишли да установят примирие. В противоположност на това Стефан благоразумно и спокойно посреща грубата постъпка: „О, благородна душа! О, блажена постъпка!“ (§ 31/1—2). По същия начин героят на житието реагира и при друг важен момент — когато св. Никола му се явява насън и го известява, че вече настъпва неговият край и скоро ще се представи на господата: „О, добро известие!“ (§ 41/5).

Подобни оценки от името на автора понякога се разгръщат в цели лирични отклонения. Когато синът на Стефан Дечански, неуверен, че тъкмо той ще наследи царството, убива баща си по най-жесток начин, Цамблак въвежда редица детайли, като разказва, че предварително наредил жената и децата да бъдат пазени в друг град, наречен Звечани, а след няколко дни изпълнил пълнения си план спрямо оставения сам баща: най-горчива смърт чрез удушване (удавяне). И след тези подробности изразява собственото си отношение: „О, несправедливо осъждане! О, немилостив отговор! Как не пожали бащината утроба, как не пощади родителската старост? Как не се засрами от белите му коси? Как не си спомни оня, който беше казал в закона: „Почитай баща си и майка си?“ (§44/9—19).

Друг начин на авторско присъствие Цамблак засвидетелствува, като привлича вниманието на читателя към важни моменти от развитието на действието, а най-често като напомня за авторската си задача, от която временно се е отклонил и е необходимо отново да я постави в центъра на вниманието на читателя. Като говори за случаи на измами, той заявява, че и изнесените вече от него са достатъчно за характеристика на явлението, и не намира оправдание да изрежда всички случаи, а да продължи разказа си по друга линия. Като смята момента за възвръщането на зрението на Стефан и на представянето му пред неговия баща за много важен, Цамблак привлича вниманието на читателите: „Чуйте, моля ви с любов, как се върна в желаното си отечество и по какъв начин прие царския сан“ (§ 21/3).

Цамблак се изявява като автор и когато се самоограничава в описанието на украсата на изградената от Стефан църква, „за да не се бави“ (§ 32/1). Същото прави и когато заявява, че няма да се вдава в подробности при описанието на създадения приют за болни монаси: „Впрочем

сега времето не е подходящо да пиша за тях — за тях е нужно по-грижливо занимание. . . — А сега, като побързам, ще разкажа за края на неговия мъченически живот“ (§ 40/9—10).

И емоционалната оценка на моменти от развитието на действието и постъпките на героите, и обръщенията към читателите, и прекъсването на странични моменти, и връщането към главния предмет на разказа, както и други подобни похвати говорят по несъмнен начин, че у Цамблак е налице авторско съзнание. Читателят вижда, че между него и героя на изображението има жив посредник с определена позиция към всичко, което изнася, знаещ кое в разказа е основно и кое е второстепенно, кое следва да се въведе в центъра на повествованието, кое да се остави, така да се каже, на периферията и т. н.

* * *

Григорий Цамблак проявява определена автономия на творец и в други форми. В случая имаме пред вид, че той твърде последователно разяснява от свое име и по доста реалистичен начин постъпките на героите си, дава им психологическа характеристика, допуска известна самостоятелност в подбудите, в действията им.

Като автор Григорий Цамблак твърде определено различава онова от постъпките на персонажите, което се определя от човешката им природа. Когато Стефан бива ослепен от баща си по внушение на съпругата на последния, Цамблак освен внушенията на дявола прибавя обяснение и от себе си: „Преклони се бащината твърдост пред женската слабост, угаси се родителската топлина от женското безсрамие“ (§ 7/1). Още по-определено тази чисто човешка страна в характеристиката на героите изпъква, когато при нашествието на османците византийският император Михаил Палеолог отправя при бащата на Стефан Дечански пратеничество за военна помощ. Бащата-ослепител повиква насаме участника в пратеничеството, игумена на манастира Пантократор при Цариград, проявявайки интерес към ослепения си син, който бил изпратен в този манастир. Игуменът, хвалейки сина, използва случая и съветва бащата да върне при себе си нещастния наследник. В случая е интересно как Цамблак обяснява реакцията на бащата: „Когато чу това онази милостива душа, изпита бащинско милосърдие, защото такава е кръвната връзка — не се разкъсва освен от смъртта, но се затяга по-здраво“ (§ 23/1).

Причини от човешко естество, плод на жизнен опит, срещаме и при поведението на ослепения Стефан Дечански, когато му съобщават, че неговият баща е починал: той не приема веднага това известие, проявявайки скептицизъм и здравомислие: „А той [Стефан Дечански] мислеше, че това е измама, защото не се поддаваше лесно на промяна, от което мнозина страдаха поради лекомислие“ (§ 21/5). И на друго място Цамблак въвежда природни качества на човека като причина за поведението му. Когато умира най-малкият син на Стефан Дечански, опечаленият баща понася твърдо загубата, обуздава чувствата си: „Не каза никакви безполезни думи, но само изобилни сълзи проля, подчинявайки се на природата, защото тях не можеше да удържи“ (§ 20/2).

Но човешкото начало у Цамблак добива и по-индивидуализирани форми в сравнение с общото позоваване на човешката природа. В едни случаи неговите герои се представят с качества, присъщи лично на тях.

В това отношение твърде интересна е характеристиката, която Цамблак дава на Стефан Дечански при възвръщане на зрението му. Колкото и да го идеализира, да величае неговите добродетели, да го сравнява с най-велики подвижници, той му приписва и качества на притворство, на своеобразна стратегия, съзнателно и целенасочено укриване, че зрението му се е върнало: „И когато достатъчно сълзи проля, закри очите си с кърпа и с помощта на тоятата (жезъла — б. а.) пак отиде в църквата, заставайки по обичая си. И така с премъдра умисъл от всички скри и никой не разбра, че има способността да вижда, до деня, когато бог го избра да царува чрез правдата и го постави пастир на своето отечество“ (§ 19/19—20).

Цамблак ни дава и друга характеристика, в която по-определено показва, че подбудите за действия на героя не стоят извън него, че той действа повече или по-малко „из себе си“, а не е направляван от извънстояща сила, каквато е традиционната мотивировка. Имаме пред вид действията на сина на Стефан Дечански, след като баща му заема владетелския престол, но вече е пред края на живота си. Синът се чувства неуверен, че тъкмо той ще го наследи, и на първо време отцепва част от държавата, а после и удушава баща си: „А Стефан — пише авторът, — споменатият преди негов син, многократно нараняван от желанието да поеме царството, вътре в себе си криеше змия от страх, че няма да го получи. И тогава, като не можеше да търпи повече пламъка на стремежа и понеже имаше със себе си много войска и мнозина от първите велможи, премина в Арванитската земя, управлявана от трибун, и сам се препаса с властта на цялото царство и отне тази земя от бащината си държава“ (§ 43/1—2).

В случая виждаме едно действие, диктувано от напълно реални причини — затаено властолюбие, оправдана или неоправдана предвидливост и предотвратяване на изненади. Могат да се приведат още характеристики на персонажи, при обрисовката на които Цамблак допуска собствени подбуди, а не ги представя като действащи по силата на стоящи извън тях предназначения. Но и показаните случаи са достатъчни да ни убедят, че авторът допуска ролята на човешко, личностно начало като подбудител на поведението им.

Когато характеризираме личностното авторско начало у Григорий Цамблак като повествовател, следва да обърнем внимание на още една черта от писателския му маниер. Той често рисува и оценява своите герои, като ги сравнява с богоизбрани личности и по този начин ги генерализира, изравнява ги с тях, прави ги в еднаква степен носители на божествената благодат. Заедно с това обаче у Григорий Цамблак се наблюдават доста последователно диференциране на рисуваните от него персонажи в сравнение с библейските, обособяване спрямо тях, дори понякога поставяне над тях. Това се отнася до старозаветните лица.

Когато се характеризира Григорий Цамблак като автор, не може да не се забележи, че той високо цени у своите персонажи смирението, кротостта, молитвата, страданието на този свят, сълзите и умиленето. Чрез всичко това той издава своя идеал за положителен герой в духа на исихазма: чрез такива прояви според Григорий Палама човекът се издига до съучастие в духовния живот, „проявява способността си към просветление и единение с божеството в единно молитвено делание, обхващащо целия човек“. При все това обаче не молитвеното съзерцание доминира у

Фиг. 2. Григорий Цамблак присъствува на литургия под щита на своя герб. Рисуна в Аугсбургското издание на „Хроника на Констанцкия събор“ от 1483 г.

героите му, а обществената активност. Макар и ослепен, според Григорий Цамблак Стефан Дечански побеждава Варлаам, който избягал от Италия, строи манастир, създава приют за стари и болни монаси, стреми се да бъде добър владетел — „цар на великия преславен сръбски народ, който не само превъзхожда другите [владетели] с военната си сила и слава, но ги надминава с богатството си, с красивото местоположение и величие, но и с царе най-благочестиви и премъдри. . .“ (§ 1/1).

В живота на Стефан Дечански голямо място е отредено на усилията му да се върне в отечеството си, да наследи в управлението баща си, да се задържи на престола. Към тази характеристика следва да се прибавят думите, отправени към сина-узурпатор на царството му — да не воюва срещу баща си, когато всякак ще наследи, а да отбие нападението на враговете, на османските нашественици. Когато българският цар обявява война на Сърбия, Стефан Дечански му пише писмо и го съветва да обърне оръжието си срещу другOVERците, които са техни общи врагове: „Ако ли пък си толкова военолюбив, насочи оръжието срещу варварите, а не срещу христовите люде, на които аз съм пастир по божия благодат и които с нищо не са те обидили“ (§ 36/4). И допълва молбата си с предупреждение, в което личат високохуманни чувства: „Помисли колко кръв ще се пролее, колко майки ще останат без деца, колко трупове от двете страни ще бъдат поднесени за храна на птиците и зверовете“ (§ 35/5).

Виждаме как исихастският светоглед у Григорий Цамблак не приема крайни форми — на оттегляне в типичното за исихазма подвижническо битие. Напротив, у Григорий Цамблак съзерцателната страна на учението е съчетана, а твърде често изместена от действената. Подобно на Евтимиевите герои и героите на Григорий Цамблак участвуват непосредствено в общественния живот, включват се в съдбата на своя народ и държава, излизат на голямата арена на историята. Такива са у Цамблак самият Евтимий, Киприан и други герои.

В успоредица с това явление стои и онова, което в случая е предмет на нашето изложение — човекът, макар и слабо, навлиза в своите права и като автор търпи промени в сравнение с познатия в ранното средновековие авторски статут.

Набелязаните тук особености в личностното авторско начало са присъщи и на другите жития на Григорий Цамблак. И в тях се наблюдават наченките на нови форми на авторско присъствие, свойствени на Търновската книжовна школа. Тези форми, останали неизследвани, отварят път към обяснение на жанровите особености, характеросложението и стила на произведенията на тази школа, която намира такова широко отражение в литературата на Югоизточна Европа през XIV и XV в.